

'דברי ריבות' ליצחק סאטאנוב כאוטופיה משכילית*

העתיד במסווה העבר

מאת משה פלאי

כאוטופיסט שואף סאטאנוב להתוות קווי-פעולה לעתיד לשם יישום תוצאות הפולמוס. השימוש בזיאטר הסיפרותי של האוטופיה מטיב לשרטט את קווי העתיד במסווה הבידיוני של ההווה או העבר, ומצייר מעין דרמטיזאציה של "חברה אידיאלית בפעולה", על-פי מונחו של רוס [Ross].²

בחלק האוטופי של **דברי ריבות** מעצב סאטאנוב את המלך המתקן לא רק כמי שנושא את נס ההשכלה אלא כמי שמבצע את שאיפותיה של ההשכלה העברית הלכה למעשה באותה ממלכה. הוא יוצא בהכרזה על הנהגת חופש הדת והמחשבה וחופש הביטוי בכל ממלכתו, ובמיוחד לגבי תנינו היהודים, ומציע תוכנית אוטופית-חברתית לתיקון מצבם. חלק שני של האוטופיה מצוי בכרך ב' של **דברי ריבות**, העוסק בהתרחשויות שלאחר הנהגת האוטופיה.

☆

מעצם טיבעה וטיבה, מניחה האוטופיה, באופן גלוי או נרמז, השוואה בין החברה הדימיונית המתוארת ובין סביבתו של המחבר. קיים, לדעת חוקר האוטופיה סובין [Suvin], מעין "דיאלוג סמוי... מכאן — לשם". המבקר גארט [Garrett] כינה זאת "תרגיל בניגודיות"³.

אך הסופר העברי אינו סומך על הקורא שיערוך השוואה ביקורתית בין מצב נכסף לבין המציאות שבה הוא חי, שהיא בדרך כלל גם הסביבה שבה נכתבת האוטופיה. **דברי ריבות** מספק הן את הביקורת על המצב הקיים בחברה היהודית בחלק של הפולמוס, והן את ההצעות לשינוי — בחלק של האוטופיה. מיבנה דומה קיים באוטופיה לתומאס מור. בחלק א' — ביקורת על החיים החברתיים באנגליה בראשית המאה הייז, ובחלק ב' — תמונה אידיאלית באי הדימיוני⁴.

על-פי המיבנה הכפול של **דברי ריבות**, המורכב — כאמור — הן מביקורת והן מתיקונים, נקבע ציבונה האוטופי של היצירה העברית. חלק א' וחלק ב' שלובים זה בזה לא רק מבחינה אידיאלית, אלא גם מבחינה סיפרותית [ואעמוד על כך בהמשך]. לאחר שהוכח למלך כי היהדות היא דת טאורה, מתבקשת השאלה: מדוע היהודים נחותים מאחרים. המחבר מעמיד את המלך בפני תימה מרכזית של ההשכלה העברית וידורשי ממנו

אטאנוב פירסם את **דברי ריבות** בשנת 1793, כיצירה המסווגת הן בזיאטר הסיפרותי של הפולמוס הדתי [ראה מאמרי בדברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ג' (תשמ"ו); (1987), 28 Hebrew Studies; הדואר, ס"א (י"ב, י"ג, י"ד, תשמ"ב), הדואר, ס"ה (א', תשמ"ו)], והפרק "השימוש בזיאטר של הפולמוס הדתי להפצת ההשכלה" בספרי **במאבקי תמורה** (תל-אביב, תשמ"ח), עמ' 129-139, והן בזיאטר של האוטופיה, העומד לפנינו לדיון.

שילוב זיאטרים סיפרותיים מקובל בסיפרות ההשכלה העברית וכן בסיפרות האוטופית. כמה מן האוטופיות — כגון: **אוטופיה** לתומאס מור, **אטלנטיס החדשה** לביקון וכן **עיר השמש** לקמפנילה — פותחות במסע למקומות רחוקים, וזיקה להן לסיפרות המסעות. רוב המסעות הדימיוניים והאוטופיות בתקופה הקדומה וברנסאנס היו שלובים.¹

סאטאנוב חיבר את **דברי ריבות** כשהוא מונחה באופן כללי על-פי הדגם של 'הכוזרי', שעל ההדרתו שקד באותן שנים (ראה בספרי **במאבקי תמורה**, 136-137). אך כסופר אוטופי, אין הוא יכול להסתפק רק בדגם של **הכוזרי**, המושתת על פולמוס, שעיקרו החלפת דעות, או בציון 'עובדתי' התגירותם של בני-המלך גרידא. הניצחון האידיאלי של ימי-הביניים מתחלף עתה, בעידן ההשכלה, בצורך האמפירי-התועלתני בתחום המעשה.

על-פי הרצאה בקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, ירושלים, תשמ"ט.

1 ראה P.B. Gove, *The Imaginary Voyage in Prose Fiction*, New York, 1975, עמ' 87.

2 Harry Ross, *Utopias Old and New*, (London) (1938), עמ' 13; וכן השוואה: D.V.K. Raghavacharyulu, *Utopia: The Quest and the Crisis* (Waltair, 1964), עמ' 3 (האוטופיה כדרמטיזאציה).

3 Darko Suvin, "The River-Side Trees, of SF & Utopia: Degrees of Kinship," *The Minnesota Review*, II-III (Spring-Fall, 1974), עמ' 108. J.C. Garrett, *Utopias in Literature since the Romantic Period* (Christchurch, 1969), עמ' 9.

4 Robert C. Elliott, *The Shape of Utopia* [—] *Studies in a Literary Genre* (Chicago, 1970), עמ' 31-30.

מתקבל, - גם אם הינו 'שומקום' - ובלבד שלא יהיה טראנסדנטאלי⁵.

היצירה **דברי ריבות** עונה על דרישה זו בהיותה מאותרת "באחת הממלכות ממלכות ארצות המערב" (ד', ע"א), בלא מתן שם, בניגוד לאוטופיות האירופיות (אוטופיה, אטלנטיס החדשה ועיר השמש' וכדומה). העדר השם מרחיק את המקום עושהו ערטילאי, אך עם זאת משאיר פתח להוסיף שם במיקום החדש. תיחום 'מערבי' מקרב את זירת ההתרחשות למקומה של ההשכלה העברית - באירופה (בחלק ב' מוזכרת העיר 'אורבינא' אשר בארומה המדינה "חייב: י"ז, ע"ב). (מיספרי העמודים בסוגריים מרובעים בגוף המאמר מתייחסים למיספרי העמודים של **דברי ריבות**, ח"א (ברלין, תקנ"ג); הערות המתייחסות לחייב יצוינו כד).

גם מימד הזמן המוענק ליצירה גורם להרחקה: נמסר לקורא כי התרחשות הסיפור - ב"ימי קדם קדמתה" ... (ד', ע"א; על-פי ישעיהו כ"ג, ז'). המחבר ממקם איפוא את היצירה בעבר הרחוק. לפנינו מעשה שהיה; אוטופיה שהתרחשה כבר בימי קדם... פירסומה עלידי המחבר מבטא את הערגה לשיבה אל 'תור הזהב', עידן מקובל בקונוונציה הסיפורתית של האוטופיה. מאידך גיסא יש במינוח "ימי קדם קדמתה" כדי ליצור מימד לגנדארי מרחיק...

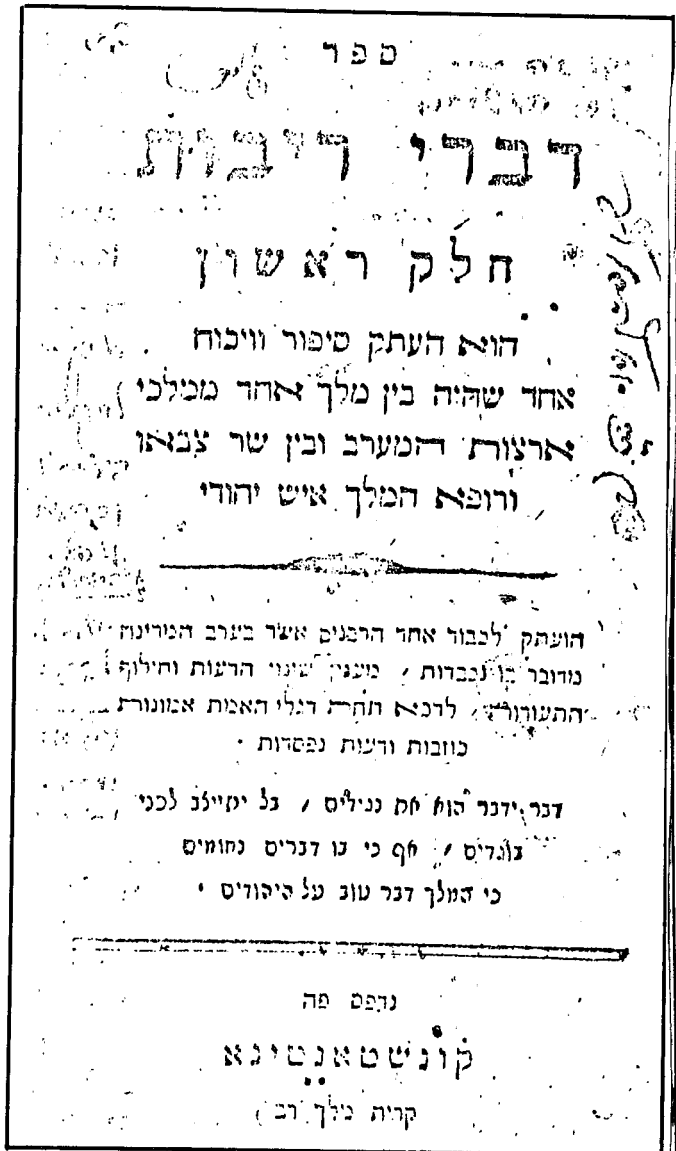
שימוש זה בזמן מעורר את השאלה: משום-מה נדרש המחבר לתמונת העתיד בזמן עבר? המחבר העברי מתמודד כנראה בין הרצון ליצור תמונת עולם עתידה נכספת ובין הצורך להראות את אפשרות הגשמת העתיד. קיים איפוא מתח בין שאיפה א', המצדדת ביצירה שכולה בעתיד, לבין שאיפה ב', הנוטה לסיפור בזמן עבר. העדפת השימוש בקונוונציה הסיפורתית בזמן עבר מעידה, כי האוטופיסט העברי דורש מן האוטופיה להראות את אפשרות ביצוע התמורות לשם יישומן בעתיד.

הדגם העברי של הז'אנר חייב כנראה להתמודד עם התפיסה היהודית של העתיד אפשרי, אשר אינה קיימת באוטופיה האירופית, שקרקע גידולה בצורות. ההבטחות הלאומיות לעתיד טוב יותר, שהובטחו לכלל היהודי, 'תויקו' או 'קוטלגו', מתוך ניסיון-הדורות או מתוך הרגל, כ"הילכתא למשיחא". דהיינו: נושאים שעתידיים להתגשם רק באחרית הימים. היהודי קיווה "בכל יום שיבוא" המשיח, וההרגל הזה קבע אומנם תיקווה וציפייה בכל יום, אך מאידך גיסא קבע גם תחום של תיקוות וציפיות שאינן מתרחשות אלא במיסגרת אירוע ניסי סגולי (והשווה עמדתו של יודקה בסיפור 'הדרשה' להזו).

כל הסימנים מעידים, כי סאטאנוב תופס את האוטופיה ושואף להציגה לא כיעד שאי - אפשר להגשימו, אלא להיפך, כאידיאל הניתן להשגה (סובין, במאמרו הנוכח בהערה 3, עמ' 114, דן בשאלה אם האוטופיה חייבת לכלול אפשרות של התממשות, או להיפך חייבת שלא תוכל להתממש).

עם זאת, עדיין מבטא סאטאנוב את תיקוות הגאולה החרדית המקובלת וכנראה צופה, שלאחר האוטופיה יבוא עידן משיחי, כמאמרו ב'דברי המעתיק': "כה יתן וכה יוסיף לתת חן העם הזה בעיני מלכי הארץ עד בנין אריאלי' (ג', ע"ב). המינוח "בנין אריאלי' מעורפל במידת-מה, אך כוונת-המסר - אם איננה בגדר מסישפתיים - לבניין בית-המיקדש בימות המשיח...

לנוכח תפיסה זו, חייב הסופר היהודי הכותב אוטופיה למקם אותה במיסגרת אפשרות שאינה ערטילאית או ניסית, אלא אפשרות אפשרית. אם לחשתמש במונחו של סובין, הרי האוטופיה היא "הבלתי-אפשרי האפשרי"⁶.
בניית מחשבת האוטופיה הארכיטיפית של היהודי היא

להתמודד עימה. הפיתרון המיבדי ששם סאטאנוב בפי המלך הוא הפיתרון שהציעה ההשכלה העברית לבעיה היהודית: תיקון היהודים ותיקון מצבם של היהודים. ההנחה היא, שבני הדת הנאורה יגיעו למימוש העידן האוטופי אם רק יאפשרו להם את התנאים החברתיים והתרבותיים הנאותים. אחת התכונות הנדרשות מן האוטופיה היא מיקום גיאוגרפי אפשרי - ולוא גם דימויני, מרוחק ואפילו בלתי-

5 Lyman Tower Sargent, "Utopia - the Problem of Definition," *Extrapolation*, XVI (1, December, 1974), עמ' 138.
6 Darko Suvin, "Defining the Literary Genre of Utopia: Some Historical Semantics, Some Genology (I), A Proposal and A Plea," *Studies in the Literary Imagination*, VI (2, Fall 1973), P. 126
מאמר זה וזה עם פרק ג' בשם זה בסיפרו *Metamorphoses of Selence Fletton* (New Haven, 1979) עמ' 34: "Utopia is a possible impossible"

במסגרת סדרת הרצאות במדע היהדות באוניברסיטת מרכז פלורידה (אורלנדו) הרצה פרופסור אמריטוס (ברנדיס) נחום סרנה (משמאל) על "איוב ואלוהים: מחאה נגד האל". עמו בתמונה פרופ' משה פלאי ואן מרי אליסון, מנהלת הספרייה ליד תצוגה של ספרי פרופסור סרנה.

119. האוטופיסט מאמין בכוחו של השיכנוע, בשיוויון כל בני האדם, ובתיקווה שאדם הפועל לאור התבונה יהא מסוגל לתקן את מצבו.

בציור אוטופי קצר צופה הסופר העברי חיזיון בלתי רגיל בזמנו (אולי על-פי הדגם של מנדלסון). הוא מתאר בפירוט כלשהוא את שאיפת ההשכלה לאהבת הבריות ביישומה לחיי היומיום: "היהודים יראו אהבה לנוצריי ויזמין איש את מכונו על שולחנו" [מ"ז, ע"א]. כסופרי השכלה אחרים, דורש המחבר מאחיו היהודים להשתנות. הוא מאמין, כי היהודי חייב לשנות את עצמו תחילה, וכי שינוי היהודי בלבד יביא לשינוי היחס של הנוצרים כלפי היהודי (ראה בסיפרי במאבקי תמורה, עמ' 18).

בעיקבות האב־תיקון למניעת אפליית היהודים, שמקורה בשנאה, מציע סאטאנוב במסגרת תמונת האוטופיה שלו שני תיקוני־יסוד נוספים, שמטרתם לשלב את היהודים כאזרחים שוויוניים בחיי המדינה. הראשון בתחום הכלכלה: "עוני הרכושי", בלשונו. כדי להקל על היהודים הכורעים תחת עול הריבית הגבוהה והנשך, מציע סאטאנוב, באמצעות המלך, כי תיקרת הריבית תהיה על-פי חוק המדינה בגובה של שישה אחוזים [מ"ז, ע"א].

תיקון־יסוד שני הוא בתחום החינוך, ויעדו להסיר מעל היהודים את "עוני הדעת", בלשונו, "אשר הוא העדר הידיעה בכל דבר חכמת בינה" [מ"ז, ע"א]. החינוך האוטופי מובא כמערכת־חינוך מודרנית עניפה, שהמלך מעלה את עיקריה בלבד, שכן אינו מעוצב כפדגוג.

חשיבותו של החינוך כמכשיר לביצוע הרפורמות של ההשכלה – ידועה ומקובלת. לכן מובן משום־מה חיוני עניין החינוך באוטופיה. שהרי האוטופיה תלויה למעשה בחינוך לשם ביצועה, כפי שהדגיש המבקר פריי (במאמרו הנייל בהערה 7, עמ' 37). יצוין, כי ענייני חינוך נידונים גם ביצירות אוטופיות אחרות, אף כי לא במידה מרובה, כעולה מדיונה של ראסל [Russell].⁸

השבת 'עטרה ליושנה' או 'חדש ימינו כקדם' – מושג שמשמעו לגבי המשכיל הוא חזרה לתקופת הזוהר של היהדות, תקופה שהועמה מחמת הגלות... תפיסה זו היא אולי שורשית יותר ביהדות מאשר מושג 'תור הזהב' היווני, בהיותה נחזרת באורח־קבע בתפילה. משום כך בחר סאטאנוב בתבנית יהודית זו – והוא בונה מיבדה של תיקונים שכבר נעשו בעבר, שאינם בגדר אחרית־הימים והיכלתא למשיחא, אלא עשויים לשמש דגם רליוואנטי "בעיני מלכי הארץ" [ג', ע"ב].

★

מיבנה החלק האוטופי בכרך א' [להוציא את כרך ב' שיידון בנפרד] כולל אבחנת מצב והצעת תיקונים בארבעה תחומי־יסוד של חיי היהודים: בתחום יחסי־אנוש, הכלכלה, החינוך ומיבנה החברה.

בתחילה מאבחן האוטופיסט העברי, באמצעות המלך, את הסיבה העיקרית למצבם הנחות של היהודים כנובעת משינת הנוצרים את היהודים. התיקון הראשון מצוי בתחום המערכת החברתית ויחסי־אנוש. המלך מציע להשכין את אהבת בני־האדם בין הנוצרים והיהודים כאחד. המינוח "אהבת בני־אדם" מתייחס לסובלנות, שהיא "הצלחת המדינה בעור העם זה מזה". הדים של 'האמנה החברתית', המשמשת נר לרגליו, עשויים להישמע בדבריו אלה. כל אוטופיה רצינית – מלמדנו מבקר הסיפור פריי (Frye) – חייבת להניח תיאוריה כלשהי של אמנה [חברתית] ולוא רק כדי להסביר מה אינו כשורה במצב העניינים שאותו מנסה האוטופיה לשפר.⁷

תיקון הלבבות האוטופי ייעשה באמצעות דרשותיהם של "חכמי הנוצריי והיהודיי" [מ"ז, ע"א] (הטפה להבנה בין בני־האדם וקריאה לסובלנות מצויות בכתביו האחרים של סאטאנוב, עיין בפרק על סאטאנוב בסיפרי, 1979 (Leiden) *The Age of Haskalah*, עמ' 162, וכן בסיפרי במאבקי תמורה, עמ' 18).

7 Northrop Frye, "Varieties of Literary Utopias" בספר *Utopias and Utopian Thought*, Frank E. Manuel, Editor (Boston, 1966) עמ' 38.

8 Frances Theresa Russell, *Tuoring Utopia* (New York, 1932) עמ' 86.

(המשך יבוא)

העתיד במסווה העבר

מאת משה פלאי

(המשך מן הגליון הקודם)

ג', תקמ"ו, עמ' ס"ו-ע"ח).

לימודי-החול באוטופיה החינוכית מחולקים לשתי

קטיגוריות עיקריות; האחת: לשונות העמים והשניה: המיקצועות המדוייקים - חשבון, הנדסה, גיאוגרפיה, אסטרונומיה ולימודי טבע. כן כולל האוטופיסט העברי את רוב המיקצועות בלימודי-החול שהוצעו תחילה על-ידי ויזל (דש"ן, עמ' 4-5 [לפי מיספורי] - אף כי בחלוקה שונה מעט).

תוכנית לימודים המבוססת על שילוב מלא בין לימודי-קודש וחול הייתה 'אוטופית' לגבי החינוך היהודי בזמנו, אף כי היו תופעות בודדות של הוספת לימודי-חול בחינוך היהודי. המתקן מציע תיקונים גם במיבנה בית-הספר, אך חידושו נראים סכימאטיים, סתמיים ומכלילים - כצו של מלך ולא של שר החינוך שלו. וכה דבריו: "בכל עיר ועיר יעמידו להם שלשה מלמדים". תוכנית-הלימודים הזאת תילמד ב"שלוש משמרות" בכל יום [מ"ז, ע"א].

החינוך היסודי באוטופיה העברית יימשך עשר שנים ובתומן ייערכו בחינות - חידוש פדגוגי הנזכר גם אצל ויזל (דש"ן, עמ' 34) - ועל-פיהן יוחלט אם התלמיד ימשיך את לימודיו במגמה עיונית, או בלימוד אומנויות. המגמה השנייה מציינת את נושא הפרודוקטיוויות, המופיע בדרישות ההשכלה, ומתורגם כאן לשון האוטופיה ולמישור החינוכי. כוויזל ומורפורגו (דש"ן, עמ' 34; המאסף, ג', ע"ג) כולל האוטופיסט מלאכות הנצרכות לחברה על-מנת שיהא היהודי מועיל לבריות. בין המלאכות מונה המלך-המתקן עבודת-אדמה, וכן מיסחר [מ"ז, ע"ב].

ברור, שתוכנית התיקונים האוטופית שואפת ליותר מאשר הנהגת רפורמה חינוכית, שעמדה לנגד עיניהם של ויזל, אייכל ומורפורגו. האוטופיה שואפת לשנות את המיבנה הכלכלי של היהודים, ולעשותם פרודוקטיוויים באמצעות לימוד מלאכות. יתר על כן: האוטופיה של סאטאנוב שואפת לארגן מחדש את כל מיבנה החברה היהודית. האוטופיסט העברי צופה את חלוקת החברה היהודית לשלושה, חלוקה השונה מזו באוטופיה לתומאס מור (שהיא קומונאלית מיסודה): א. חכמים וסופרים, מלומדים, אנשי מדע, "יודעי חקי ה'", מהנדסים, רופאים ומומחי מחצבים. אנשי כת זו יהיו פטורים ממס¹¹; ב. בעלי מלאכה, סוחרים, חנוונים, רוכלים, בנקאים, ימאי-מיסחר, ובעלי קרקעות. הללו ישלמו מס למלך ככל האזרחים בקבוצה זו [מ"ז, ע"ב]. ג. עובדי-אדמה, גנים וכורמים, ועובדי-מחצבים, שיקבלו תמיכה מן המלך וישלמו לבעלי הקרקעות דמי חכירה [מ"ח, ע"א].

כדי לעשותם אזרחים שווי-זכויות ושווי-חובות כאחד, חוזה המתקן העברי את גיוסם של היהודים לצבא המלך בעת

תיקוני החינוך האוטופי של סאטאנוב נראים כמבוססים, בדרך כלל, על תוכנית התיקונים של ויזל בדברי שלום ואמת⁹. אך יש בהם גם מרוח הרפורמות החינוכיות שהועלו באותה תקופה: על-ידי הפילאנתרופינים¹⁰, ושנידונות גם בהמאסף (ראה ספרו של צמח צמריון, המאסף, כתב-העת המודרני הראשון בעברית, תל-אביב, תשמ"ח). מצויה בהם החלוקה היסודית ללימודי-קודש וללימודי-חול הקיימת במישנתו של ויזל. ואף פירוט מיקצועות-המישנה במסגרת לימודי-הקודש תואם את הצעותיו של ויזל [מ"ז, ע"א]. החינוך האוטופי נאמן לרוח דרישות התיקונים של המשכילים העבריים ויזל, אייכל ומורפורגו בדבר הדגשת לימוד התנ"ך, הוראת עברית ודיקדוק, ולימוד המוסר ועיקרי הדת בשיטה מסודרת. (ליצחק אייכל, שפת אמת, קניגסברג, תקמ"ב, חוברת בת י"א עמ' ובה דרישות לריפורמה חינוכית; אליה מורפורגו, "מכתב מאליהו", המאסף,

9 נפתלי הירץ ויזל, דברי שלום ואמת (ברלין, תקמ"ב). אף כי בדיקת המקורות הטקסטואליים לא העלתה כל זיקה טקסטואלית או לשונית מהותית, אלא זיקה כללית אשר עשויה להניח על מגמת התיקונים בחינוך בכלל. ניצה לואנסטין, בחיבור לתואר שני על דברי ריבות, מניחה, כי דמותו ותיקונו של יוסף השני השפיעו על סאטאנוב בדברי ריבות. ראה: יצחק סטוב וחלקו בתחיית הספרות העברית החדשה, (אוניברסיטת ויטוטרסראנד, יוהנסבורג, 1977), עמ' 9, 56. לא מצאתי דבר באיפיון המלך או בפולמוס שירמוזו על תיקוני יוסף השני. נחמה זילר-ברסון מוצאת זיקה בין הצעותיו של קריסטיואן דוהם ותיקונו של סאטאנוב וכן השפעתו של מנדלסון "Isaac Satanow an Epitome of an Era," Leo Baeck Institute Year Book, (1980) עמ' 89, 93.

10 א.ע. סימון, "הפילאנתרופינים הפדגוגי והחינוך היהודי", ספר היובל לכבוד מרדכי מנחם קפלן למלאת לו ששים שנה, חלק עברי (ניו-יורק, תשי"ג), קמ"ט-קפ"ו; מרדכי אליאב, החינוך היהודי בגרמניה, (ירושלים, תשכ"א), עמ' 50; צבי קורצווייל, "המפנה החינוך היהודי בתקופת ההשכלה", כיוונים בחינוך היהודי (תל-אביב, תשמ"א), עמ' 19.

11 אוטופיה של תומאס מור הם פטורים ממלאכת כפיים. ראה: Thomas More, Utopia, Edward Surtz, S.J., Editor (New Haven, 1964) עמ' 73; חלוקתו של מור מתבססת על החקלאות כמיקצוע חובה על כל אזרחי אוטופיה.

מילחמה. בעיתות שלום, יגוייס רק דור שלישי לצבא-הקבע ויוקפד על שמירת חוקי הדת היהודית [מ"ח, ע"א].
עניין מיוחד לאוטופיסט בהנהגה היהודית. לא לפלא אפוא שראשי העם ייקבעו מתוך הקבוצה הראשונה של החכמים והסופרים [מ"ח, ע"א]. המנהיגות הרוחנית של היהודים נקבעת על פי קריטריונים חדשים שהשכלה ביקשה להפעילם לשם שינוי דמות הרב בישראל. הקריטריונים הללו הם: השכלה כללית, לשונות ומדעים – והם נדרשים מכל ההנהגה היהודית [ראשים מורים ודורשי" – מ"ז, ע"א].

מערכת המישפט היהודית תהיה אוטונומית, אך לא יהיה זה השיפוט הרבני המסורתי, שלו התנגדו המשכילים. תהיה אפשרות לערער על החלטת הרב-הדיין לפני שופטי העיר. כל יחיד מתאים יוכל להיבחר כשופט או לכל משרה ציבורית אחרת.

מבחינת המיבנה הפנימי של הקהילה מחלק האוטופיסט את היהודים למישפחות, חלוקה הנמצאת גם אצל מור (אוטופיה, עמ' 75), ונותן לכל מישפחה תניכתה [מ"ח, ע"א], כאות לשיוויין זכויותיהם עם כל האזרחים האחרים.

בסיכומי של דבר קובע המלך את שיוויין-הזכויות כחוק בכל ממלכתו. באוטופיה העברית אין כל הבדל בין יהודים ונוצרים, להוציא הבדלים מובנים מאליהם בחוקי הדת, שאינם משפיעים לטובה או לרעה על המעמד המדיני או החברתי של מקיימיהם. המלך מכריז תגיית את הסיסמה המשכילית: "כי כמונו כמוהם. בי מין אנושי אחד" [מ"ח, ע"א], ברוח סיסמאות דומות של סאטאנוב (השווה: משלי אסף, ב', ברלין, תקנ"ב, מ"ז, ע"א, פרק מ"ב, פס' ו-ז).

האוטופיה העברית חוזה את התיקונים בתוקף צו. המלך גוזר ועם תום דבריו הוא מצווה על שר-צבאו, המשתתף בויכוח, לבצע את התיקונים [מ"ח, ע"א]. סיגנון זה של הוראה, הנמסרת בתוקף צו המלך, משווה נימה אוטוריטטיבית, מצווה, להצעות ההשכלה, המועברות באמצעות הוראותיו-תיקוניו של המלך, על-דרך: כזה ראה וחדש.

ניתן אפוא לומר, כי האוטופיה העברית שונה מרעותה האירופית בכך שהאוטופיה האירופית מתארת מציאות ומעבירה מסר צפון לקורא, בעוד שחזונה של האוטופיה העברית נמסר כמעין פקודה: כך יש לעשות. סיגנון אוטופי זה מעיד על הלוך-רוחה של ההשכלה העברית ותלותה בסמכות פוליטית חיצונית.

הסופר העברי מודע למעמדם החברתי הנחות של היהודים ולמצבם המדיני הפאסיווי במציאות האירופית, ועל-כן בחר להשתמש בסמכותו של המלך כדי להציע את תוכניתו האוטופית. נהיר לו שאפילו במישור האוטופיה האידיאלית, רק השילטון הפוליטי של המדינה שבה חיים היהודים יוכל להביא לשינויים בחייהם.

לשון הצו מעוררת עניין נוסף: שלא כבאוטופיות

12 הנטייה להטיף וללמד ולא לצייר ולתאר באופן דרמטי הובחנה על-ידי רוס [בסיפורו, עמ' 12] באוטופיה *Christianapolis* (1619) ל-Andreae ובאחרות.

13 "one-sided dialogal", בהקדמתו למהדורת **אוטופיה**: Edward Surtz, S. J., "Dramatic Technique, Characterization, and Setting," *The Complete Works of St. Thomas More*, IV (New Haven, 1963. עמ' cxxxix).

האירופאיות, התיקונים בדברי ריבות נמסרים בזמן עתיד הנמשך והולך, כגון: "יתחילו", "ישתדלו", "ידרשו"... שימוש בזמן עתיד עשוי להתקבל הן כתיאור ריאליה נמשכת והולכת והן כצו שיש לקיימו.

אך נימת הצו אינה נשמרת לכל אורך החלק האוטופי. נלווית אליה נימה נוספת הנדרשת למתן הסברים והצדקות לתיקונים. שימוש דומה מצינו בזיאור של האוטופיה האירופית (לאר-דוקא המוקדמת: אצל Bellamy, על-פי רוס, עמ' 12). נטייה זו מתאימה יותר לסופר היהודי מאשר לדמות המלך, וכנראה שהראשון גבר על השני [מ"ז, ע"א].

אווירת המציאות הממשית באוטופיה העברית נוצרת על-ידי פירוט וריבוי מידע המעבים את הריאליה. כך, למשל, מפרט המתקן את מיקצועות החינוך שילמדו בבתי-הספר האוטופיים, או את לימודי האומנויות, חלוקת החברה ותיפקודה ועוד. בואת מעוצב מצב, שעל-פי הקונוונציה הסיפרותית של האוטופיה מראה את התוכניות במימושן.

הנימה הכללית השוררת בחלק האוטופי של **דברי ריבות** [כרך א'] אינה נארטיבית אלא היא מטיפה ומלמדת, כרבות מן האוטופיות¹².

הפולמוס הדתי, ברובו של **דברי ריבות**, מתקיים כדיאלוג ועימות, כמעין 'דרמה של דעות', או דיאלוג דרמטי. איפיון הדמויות נעשה באמצעות דיבורן ועמדתן בשאלות הנדונות. החלק האוטופי בכרך א' מוצג כמונולוג של המלך, או אם להשתמש במונחו של סורטז [Surtz]: "דיאלוג מכיוון אחד"¹³. הדיאלוג-בן-הקול-האחד הוא המשך לדיאלוג ולפולמוס, וכך הוא משתחזר מבחינה סיפרותית ואידיאלית במארג הדרמה. אך סאטאנוב בחר לעצב את החלק האוטופי כמונולוג כדי שלא להמשיך בנימת הפולמוס. האוטופיסט העברי, כזולתו האירופי, אינו מותיר אפשרות לערער על תיקוני האוטופיה.

★

מהותם של התיקונים אומרת: דורשני. רוב התיקונים המוצעים הם במיסגרת המוסדות הקיימים. דהיינו: האוטופיה אינה מדמה לעצמה מהפך שלם (ראה אליוט, עמ' 49). האוטופיסט נוקק לשירותיו הטובים של המימסד הקיים. מבחינה זו אין האוטופיה היהודית צופה את המישטר היהודי האידיאלי, אלא היא מקבלת את הגלות כנתון שאין לשנותו – אף לא באוטופיה. מסתבר שאפילו האוטופיסט היה אסור לזיקי זמנו וכבול למיסגרת החברה ולאחור מחשבתה, ולא יכול – או לא העז – לחרוג ממנה. הצד האירוני הוא, שבחירת המקום 'שומקום' – אוטופיה – היא באירופה עצמה, תחת שילטון מלכי החסד – ולא במציאות יהודית אוטונומית, שהאוטופיסט יכול היה להעלות בדימונו...

האוטופיה המתוארת היא בדרך כלל סטאטית ואינה גמישה דיה כדי להציע אפשרות כלשהי לשינוי (פריי, עמ' 31). האוטופיה אינה מעלה על הדעת את הצורך ברפורמה שלאחר הנהגת האוטופיה. אך סאטאנוב מספק צד חידוש באוטופיה העברית בהביאו כעין 'המשך' לתיקוני האוטופיה היסודיים – בכרך ב' של **דברי ריבות**. כתוצאה מן התיקונים האוטופיים חיים המלך ועמו בשלום ובשלוה שלמה, במעין הארמוניה של אחרת הימים. בהמשך הסיפור הרתה המלכה וילדה שנים בנים [ח"ב]: ג', ע"א]. כך ב' של האוטופיה עוסק בסיפור קורותיהם: בני-המלך מקבלים על עצמם את עול היהדות, ושניהם לומדים את דתם החדשה. האחד לומד את היהדות המסורתית והשני לומד את היהדות המשכילית. האוטופיה שלאחר האוטופיה מצטיירת כתמונה של לימוד אידיאלי של היהדות. תמונה זו

נראית כתרנוס המשכילי של תמונת הצדיקים בגן-העדן, היושבים ולומדים תורה, כפי שעוצבו במידרש.

תפיסת התיקונים האוטופיים מעוצבת בדברי ריבז באמצעות מיטאפורה מרכזית, המלווה גם יצירות אחרות של סאטאנוב. לפיה מאופיין המלך המתקן כרופא: "ויתנהג עמהם כמנהג הרופא עם הילד ברפואתו..." [מייג, עיב; וכן: ליט, ע"א, מ', ע"א]. ייעודה של האוטופיה היהודית על-פי סאטאנוב הוא לרפא את חוליי העם היהודי – וזה מושג-יסוד בהשכלה העברית. המשכיל הוא "הרופא המוסרי" (דנתי בזה בסיפרי במאבקי תמורה, עמ' 116, 123. ועיין במאמרו של ש. פינר על אייכל בציון, 52 (4, 1987), עמ' 447).

מיטאפורת הרופא שלובה במיבנה הכמול של דברי ריבז שהועלתה לעיל. כפי שהראיתי, קיימת זיקת-גומלין אידיאית בין הפולמוס הדתי בחלק הראשון לבין האוטופיה בחלק השני של כרך א'. אך בנוסף להיבט האידיאי השכיל הסופר העברי לחשל את המיבנה גם מבחינה סיפרותית וללכד את חלקי הסיפור השייכים לזיאורים סיפרותיים שונים לכלל חטיבה אחת. הוא עושה זאת על-ידי איזכור נושאים זהים ושימוש במיטאפורות זהות, כמיטאפורת הרופא, בשני החלקים [מייג, ע"ב]. כמה מן התיקונים נקבעים בגזירת המלך כבר בחלק

הביקורת – עוד לפני המעבר לחלק של האוטופיה (מ"ו, ע"א) עונים של היהודים והריבית הקצוצה האוכלת בהם מובאים בחלק הדיונים והביקורת [מ"ד, ע"א]; ואילו בחלק האוטופי של היצירה מוצע תיקון למצב זה [מז, ע"א]. שינאת הדת מוזכרת כאחראית להיסטוריה העקובה מדם בפולמוס [ליח, ע"ב] וגם בתיקונים [מ"ז, ע"א]. קיים איפוא קשר בין שני חלקי היצירה

★

האוטופיסט העברי, כרעו האירופי, לוקה בנאיביות יתירה ותולה אמון רב מדי באפשרות של חברה מושלמת. הוא מאמין שכל החוליים ייפתרו על-ידי תרופה אחת, ובדרך כלל אינו נותן ליבו למאבק הקשה ולתהליך המסובך הצפויים בדרך להגשמת האוטופיה (שורטר, עמ' 5, 12). אך בעצם הכתיבה האוטופית הריהו מעו לעצב את דמות העתיד מתוך כוונה לשנות את ההווה. הוא מאמין, כאימרתו של ויקטור הוגו, שהאוטופיה של היום היא האמת של המחר¹⁴.

הזיאור הסיפרותי של האוטופיה הוא בלא-ספק אחת הזיאורים החשובים והרלוואנטיים ביותר של תקופת ההשכלה הראשונה, שתרם את חלקו, כסוגות האחרות, לפיתוחה של הפרוזה העברית לקראת הרומן והסיפור הקצר, ועם זאת סל דרך לתמורות בחברה היהודית.

14 - Martin G. Plattel, *Utopian and Critical Thinking* (Pittsburgh, 1972) עמ' 33.